

**STALININIS
REŽIMAS
LIETUVOJE
1944–
1953 m.**

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

**STALININIS
REŽIMAS
LIETUVOJE
1944–
1953 m.**

Sudarė
REGINA LAUKAITYTĖ

LII
LEIDYKLA

VILNIUS, 2014

UDK 94(474.5)„1944/1953“
St33

Knygos leidybą finansavo
Lietuvos mokslo taryba
Nacionalinė lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programa
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-34

Recenzentai:

Saulius Grybkauskas

Valdemaras Klumbys

ISBN 978-9955-847-79-3

© Lietuvos istorijos institutas, 2014

© Straipsnių autoriai, 2014

© Regina Laukaitytė, sudarymas 2014

STALINO ASMENS KULTO ADAPTACIJA IR DEMONTAVIMAS LIETUVOS SSR (1944–1961 M.)*

1953 m. kovo 9 d. visuose Lietuvos miestuose ir kolūkiuose plėvėsavo juodais kaspinais perrištos raudonos vėliavos. Vidurdienį griaudėjo patrankų salvės, penkias minutes buvo sustojęs darbas fabrikuose, eismas, kaukė gamyklų ir garvežių sirenos¹ – šalis atsisveikino su diktatoriumi Josifu Stalinu. Tačiau anaipol ne su jo palikimu. Net Nikitai Chruščiovui uždaramė XX SSKP suvažiavimo posėdyje perskaičius neprecedentinį pranešimą apie Stalino asmens kultą², realus jo eliminavimas užtruko. Šiek tiek paradoksalu, kad klausimai apie Lietuvos SSR valdžios požiūrį į Stalino asmens kultą, jo „praktikavimą“ bei socialinį poveikį mūsų istoriografijoje beveik nebuvo nagrinėjami, išskyrus kitų problemų (sovietinių institucijų funkcionavimo) tyrimo kontekstą, menotyrininkų bei kultūros istorikų darbus³.

* Straipsnis parengtas Lietuvos mokslo tarybos projektui „Stalinizmas Lietuvoje 1944–1953 m.“ (VAT–02/2010).

- 1 J. Požėra, S. Vaitkūnas, Vilnius atsisveikina su Vadu, *Tiesa*, 1953, nr. 59, p. 3. Propagandinį Lietuvoje vykusią gedulingų mitingų atspindį pateikė Lietuvos kino studijos specialus žurnalo „Tarybų Lietuva“ leidinys. Prieiga per internetą: <<http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/0278/tarybu-lietuva-nr-9>> [žiūrėta 2014-05-06].
- 2 *О культуре личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года.* Prieiga per internetą: <[http://ru.wikisource.org/wiki/O_kulture_lichnosti_i_ego_posledstviyah._Doklad_XX_sъезду_KPСС_\(Н.С._Хрущев\)](http://ru.wikisource.org/wiki/O_kulture_lichnosti_i_ego_posledstviyah._Doklad_XX_sъезду_KPСС_(Н.С._Хрущев))> [žiūrėta 2013-04-20].
- 3 V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 82, 136, 138; A. Streikus, Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 43–67; J. Pukinskaitė, Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m., ten pat, nr. 2(16), p. 124–144; R. Antanavičiūtė, Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3/4, p. 150–169; I. Jankauskienė, Asmenybės kultas, tarybinė liaudis ir kūrėjas–kompozitorius. Pokario metų muzikinė spauda, *Kultūrologija*, 2007, nr. 15, p. 273–305.

Tačiau užsienio šalių istoriografijoje šiai problematikai skiriama labai daug dėmesio – tyrinėjamos asmens kulto atsiradimo ir suvežėjimo SSRS 3–4 dešimtmetyje priežastys, būdingos raiškos formos, paties diktatoriaus ir jo artimiausios aplinkos vaidmuo jį eskaluojant, kulto sąsajos su represijomis ir t. t.⁴

Šiuo istoriniu tyrimu siekiama atsakyti į keletą klausimų, tiesiogiai susijusių su Stalino asmens kulto gyvavimu Lietuvos SSR 1944–1961 m.: 1) išsiaiškinti, kaip asmens kultas buvo diegiamas ir kaip į jo diegimą Lietuvos politinėje kultūroje žvelgė vietos valdžia ir gyventojai; 2) ištirti, kokį rezonansą valdžios viršūnėse ir visuomenėje sukėlė svarbiausi režimo „lūžių“ momentai: Stalino mirtis ir asmens kulto pasmerkimas 1956 m. Atsakymai į šiuos klausimus leistų formuluoti prielaidas apie realius Lietuvos SSR visuomenės indoktrinavimo rezultatus, paaiškinti užsitęsusio destalinizavimo proceso, susijusio su valdžios viršūnių pastangomis suvaldyti situaciją ir išsaugoti postus, specifiką.

STALINO ASMENS KULTO APRAIŠKOS LIETUVOS SSR

Po Lenino mirties Stalinas tapo ne tik partijos bei valstybės vadovu, bet ir vienu įtakingiausių – gyvuoju – marksizmo-leninizmo teoretikų. Sovietų Sąjungoje masiniais tiražais leisti jo darbai, nurodantys socialinės raidos ir įvairių sričių mokslų kryptį. Stalininis mokymas buvo glaudžiai susijęs su asmens kultu, galutinai susiformavusiu 1929 m., minint Stalino 50-metį, ir

4 Д. Кип, А. Литвин, *Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография*, Москва, 2009, с. 32–47; Р. Такер, *Сталин. История и личность*, Москва, 2007; Б. Эннкер, *Культ вождя как социокультурный проект сталинской эпохи, История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной конференции*, Москва, 2011, с. 433–450; S. S. Montefiore, *Stalinus: raudonojo caro dvaras*, Vilnius, 2011; P. Osęka, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, Warszawa, 2007; R. Kupiecki, „Natchnienie milionów”. *Kult J. Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa, 1999; Дж. Дэвлин, *Миф о Сталине: развитие культа, Труды «Русской Антропологической школы»*: вып. 6, Москва, 2009, с. 213–240. Prieiga per internetą: <<http://www.ec-dejavu.net/s-2/Stalin.html>> [žiūrėta 2014-04-18], ir kt.

vėliau, ypač po SSRS pergalės Antrajame pasauliniame kare, dar labiau sustiprėjusiu.

Pokariu SSRS pasiektas stalininės ideologijos ir asmens kulto eskalavimo mastas lietuviams komunistams tikriausiai nebuvo pats patraukliausias naujosios politinės sistemos dėmuo. Lietuvos SSR, matyt, ir kitose neseniai SSRS vakariniame regione atsідūrusiose šalyse, jo diegimas iš pradžių labiau panėšėjo į padėtį okupuotose Vidurio Rytų Europos valstybėse. Pirmaisiais pokario metais entuziastingai propaguoti Stalino asmens kultą, kaip tai daryta SSRS gilumoje (ir, pvz., Maskvoje karo metais leistame LKP(b) CK oficioze „Tiesa“), vengta. LKP(b) Centro komiteto pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus su Ministrų tarybos pirmininku Mečislovu Gedvilu savo pokariniuose tekstuose buvo linkę pabrėžti sovietinės sistemos pranašumus „atgimusioje Lietuvoje“, tiesioginiam Stalino pašlovinimui skirdami vos po porą paskutinių (privalomų) pastraipų⁵. Tokio šlovinimo pastebimai buvo vengiama literatūroje, skirtoje užsienyje gyvenantiems lietuviams – sovietų valdžia siekė susigrąžinti kuo daugiau pasitraukusių į Vokietiją ir gyvenusių perkeltųjų asmenų stovyklose žmonių, kurti pozityvų naujos „atkurtos“ Lietuvos įvaizdį išeivijos akyse. Tam skirta nemažai lėšų – siųsti emisarai, leisti išskirtinės poligrafinės kokybės leidiniai apie Lietuvos SSR. Politinį fasadą juose stengtasi reprezentuoti buvusių liaudininkų Justo Paleckio, M. Gedvilo tekstais bei fotografijomis⁶.

Tokią kazuistinę poziciją, matyt, lėmė keletas aplinkybių. Išskyrus lojaliausius prosovietinius komunistus, Stalino vardas Lietuvos gyventojams negalėjo kelti teigiamų emocijų. Dėl sąsajų su bolševizmo įvaizdžiu SSRS jis asocijavosi ir su kolūkiais (pirmaisiais pokario metais sovietų propaganda aiškino, kad Lietuvoje jų nebus, bežemiai gavo žemės), ir su masinėmis represijomis, ir su religijos persekiojimu. Sovietinio aktyvo entuziazmą, be

5 A. Sniečkus, *Lietuva kovoje prieš vokiškuosius okupantus*, Maskva, 1944 (23 psl., tiražas 5100 egz.); A. Sniečkus, M. Gedvilas, *Lietuvių tauta kovoje už laimingą ateitį*, Vilnius, 1947 (18 psl., tiražas 15 tūkst. egz.).

6 Žr.: *Tėvynės balsas* [„Tiesos“ periodinis leidinys], 1947–1953; A. Bimba, *Prisikėlusii Lietuva*, Brooklyn, 1946; *Tarybų Lietuva paveiksluose*, Toronto, 1950 ir kt.

abejo, prislopino pirmieji bandymai „išjudinti mases“. Mėginimas pareikšti lojalumą Stalinui etalonine to meto dvasia – 1945 m. vasarą LKP(b) CK biuro nutarimu inspiruotas visų „Lietuvos SSR darbo žmonių“ parašų rinkimas po padėkos raštu Stalinui (artėjant Lietuvos SSR „įsijungimo į broliškų SSRS respublikų sąjungą“ 5-osioms metinėms ir, svarbiausia, – Potsdamo konferencijai) – nepavyko. Nors beveik tris savaites į valsčius, fabrikus, įstaigas siunčiamas partinis ir sovietinis aktyvas, komjaunuoliai (į kaimus – lydimi ginkluotų strībų; antai Raseinių apskrityje per šią akciją žuvo 32 strībai ir aktyvistai⁷) surengtuose susirinkimuose rinko parašus, vėliau lankė gyventojus namuose, žmonės vis tiek atsisakinėdavo pasirašyti⁸. Akcijos rezultatus gerino „individualus poveikis“ – nurodymas suiminti asmenis, trukdančius laišką svarstyti ir pasirašyti. Kampanijos iniciatoriai galiausiai pripažino, kad jos sklandžiai organizuoti nepavyko, prievartinis parašų rinkimas buvo „garbingo mūsų partijos ir tautų vado vardo įžeidimas“⁹. Vėliau netruką Kremlion „asmeniškai Stalinui“ adresuotų ištikimybės pareiškimų „lietuvių tautos“ vardu, padėkų už „tėvišką rūpinimąsi“ ir įsipareigojimų įvairių metinių (bolševikų revoliucijos, sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje ir kt.) progomis, tačiau jie būdavo apdairiai siunčiami mažų kolektyvų ar darbo žmonių „atstovų“¹⁰.

Padėtis pastebimai keitėsi artėjant 1949 m. gruodžio mėn. gimusio Stalino 70-mečiui, kai visas sovietinis bei prosovietinis pasaulis su nauja

7 Raseinių aps. LKP(b) komiteto pirmojo sekretoriaus T. Mončiunsko pranešimas 1945 m. LKP(b) CK liepos plenumo, V. Tininis, *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai*, Vilnius, 2009, p. 347–348.

8 M. Pocius, Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1998, nr. 1(3), p. 115–120; V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 78, 80.

9 V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 78.

10 Draugui Stalinui, *Tarybinis kelias*, 1946, nr. 3, p. 4 (Ukmergės rinkiminės apygardos rinkėjų atstovų rinkiminio susirinkimo dalyvių sveikinimas); Draugui Josifui Visarionovičiui Stalinui nuo lietuvių tautos, *Tėvynės balsas*, 1950, rugp. 10, p. 1 (Laiškas apsvartytas ir priimtas Lietuvos TSR darbininkų, kolūkiečių, tarnautojų ir inteligentijos susirinkime); Lietuvos TSR respublikinio gyvulininkystės darbuotojų pasitarimo dalyvių laiškas TSR Sąjungos Ministrų Tarybos Pirmininkui draugui Josifui Visarionovičiui Stalinui, *Tarybų Lietuva*, 1949, nr. 268, p. 1 ir t. t.

jėga ėmė eskaluoti jo asmens kultą. Į panegirikos chorą įsitraukus visų sąjunginių bei „liaudies demokratijų“ respublikų pirmiesiems asmenims, nedidelės apimties brošiūras išleido ir A. Sniečkus su J. Paleckiu (beje, kiek pavėlavę, gal net sulaukę pirmųjų pavyzdžių, – 1950 m.)¹¹. Pastarasis pasistengė išaukštinti sovietinės sistemos privalumus,

Rinkimuose į vietines tarybas balsuoja LTSR dainų ir šokių ansamblio kolektyvas. Vilniaus rinkiminėje apylinkėje nr. 10 kandidatų į miesto tarybą balotiravosi J. Stalinas. *L. Meinerto nuotr., 1953 02 22. LCVA.*

pristatydamas stalininę konstituciją, ir tiesioginę duoklę asmens kultui atidavė tik teksto gale įdėdamas tam „Epochos Milžinui“ skirtas eiles, o be maž kiekviena iš A. Sniečkaus 16 puslapių brošiūrėlės pastraipų prasidėjo padėka „didžiajam“, „brangiajam draugui Stalinui“ – „vadui“, „mokytojui“, „įkvėpėjui“, „išvaduotojui“. Analogiški epitetai („didysis mokslo korifėjus“, „skaistusis žmonijos švyturys“) tada atsirado ir akademinės aplinkos retorikoje¹². Periodikos puslapius užpildė proginiai lietuvių poetų posmai¹³. Tik vaizduojamajame mene Stalinas vis dar žvelgė iš kitataučių dailininkų paveikslų¹⁴.

Į asmens kulto eskalavimą 1949 m. vėl mėginta įtraukti „mases“. Kitų respublikų ir šalių pavyzdžiu į Kremlių jubiliatui buvo siunčiamos dovanos. Tiesa, Lietuva šioje kampanijoje pasirodė kukliai (pvz., iš Varšuvos dovanos gabentos 11 vagonų, prieš tai centriniam sostinės muziejuje surengus „ne-

11 A. Sniečkus, *Didysis lietuvių tautos draugas*, Vilnius, 1950 (16 psl., tiražas 15 tūkst. egz.); J. Paleckis, *Po Stalino Konstitucijos saule*, Vilnius, 1950 (68 psl., tiražas 8 tūkst. egz.).

12 *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos žinynas. VII sesija, skirta J. V. Stalino 70-mečiui*, Vilnius, 1950.

13 E. Viskanta, Lietuvių tarybinės poezijos įkvėpimo šaltinis, *Tarybų Lietuva*, 1949, nr. 302, p. 2.

14 *Josifo Visarionovičiaus Stalino 70 metų amžiaus sukakčiai paminėti* [parodos Vilniaus Valstybiniame dailės muziejuje katalogas], Vilnius, 1949.

Paminklas Stalinui Vilniaus geležinkelio stoties aikštėje. E. Šiško nuotr., 1951. LCVA.

Paminklas Stalinui Klaipėdoje. L. Morozova nuotr., 1950 08 19. LCVA.

paprasto susidomėjimo sulaukusių“ jų parodą¹⁵). Maskvą pasiekė Vilniaus pionierių rūmuose Stalinui numegztas megztinis, Kauno, Vilniaus, Šiaulių dailininkų sukurti medalionai, gausybė sveikinimo adresų (pvz., Vilniaus universiteto – su 3 tūkst. darbuotojų bei studentų parašų), iš Klaipėdos – gintaru inkrustuota dėžutė tabakui ir gintarinė pypkė¹⁶ ir kt.

1948–1949 m. Lietuvoje pradėti statyti Stalino paminklai bei biustai. Įdomu, kad pirmieji biustai atsirado provincijoje: P. Cvirkos kolūkyje Jurbarko r., Radviliškio centrinėje aikštėje¹⁷, Stalino vardu pavadintuose kolūkiuose: Vievyje, Lapėse (čia biustas buvo užkeltas ant Lietuvos laisvės kovų paminklo pjedestalo prie bažnyčios, prieš tai jį nutinkavus ir pašali-

15 P. Osęka, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, s. 92–93.

16 Darbo žmonių dovanos, *Tarybų Lietuva*, 1949, nr. 297, p. 1; Mūsų kraštas – draugai Stalinui, *Jaunimo gretos*, 1949, nr. 24, p. 18–19 (fotomontažas).

17 Puošiasi miestai, *Tėvynės balsas*, 1949, nr. 14, p. 3.

nus kryžių¹⁸). 1950 m. vasarą aikštėje prie Vilniaus geležinkelio stoties buvo atidengtas „centrinis“ paminklas, sukurtas maskviečio skulptoriaus penkis-kart stalininės premijos laureato Nikolajaus Tomskio¹⁹. Nemažai paminklų diktatoriui atsirado ir kituose miestuose – keletas jų stovėjo Šiauliuose²⁰, būta Kaune, Zarasuose, Klaipėdoje. Panašiai kaip ir su aukščiausiuose ešelonuose patvirtintomis Stalino tekstų adaptacijomis, šie paminklai buvo kartotiniai, SSRS gilumoje jau stovinčių etalonų kopijos (dailėtyrininkės Rasos Antanavičiūtės žiniomis, vienintelis stalininio Vilniaus objektas, kurį buvo patikėta įprasminti vietos skulptoriams, buvo ant Žaliojo tilto 1952 m. pabaigoje pastatytos skulptūros; tiesa, Operos ir baletų teatre stovėjo skulptoriaus Petro Vaivados sukurtas Stalino biustas²¹).

Nemenka problema LKP(b) CK buvo intelektualinio Stalino „mokymo“ diegimas Lietuvos SSR. Marginalinė, pogrindyje brendusi LKP(b) toli gražu nebuvo įtakingiausia ar bent populiari politinė jėga Lietuvoje. Net disponuojančiai propagandos monopoliumi jai trūko savų ideologų, apskritai labiau išsilavinusių veikėjų, kurie būtų drįsę imtis Stalino indėlio į marksizmą-leninizmą „temos“, savarankiškų interpretacijų. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos galima pastebėti, kad stalininis mokymas Lietuvoje plėtotas pagal supaprastintą, adaptuotą variantą – LKP(b) nesiekė kūrybiškai jį interpretuoti, tenkinosi stalininės literatūros leidimo organizavimu ir atitinkamais, SSRS seniai standartizuotais renginiais, SSRS gilumoje tiražuojamų paminklų statymu. 1946–1952 m. lietuvių kalba išleista 13 Stalino raštų tomų, tačiau apimančių jo straipsnius ir kalbas tik iki 1930 m. Todėl „aktualiausi“ veikalai

18 Laisvės paminklas. Prieiga per internetą: <<http://provita.vdu.lt/2/LP.htm>> [žiūrėta 2013-05-24].

19 Naujosios Vilniaus skulptūros, *Tėvynės balsas*, 1950, nr. 49, p. 1.

20 R. Urbonavičiūtė, Vilius Purnas apie Šiaulių išlikusius ir dingusius paminklus, *Šiaulių naujienos*, 2012, gruod. 22. Prieiga per internetą: <<http://www.snaujienos.lt/naujienos/siauliu-praeitis-europejanciam-siaulieciui/26419-vilius-purnas-apie-iaulilikusius-ir-dingusius-paminklus>> [žiūrėta 2013-05-34].

21 R. Antanavičiūtė, Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasmimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3/4, p. 161, 164.

buvo pateikiami trumpų brošiūrų ir gausybės iš rusų kalbos verstų įvairių asmenų paskaitų apie tuos „didžius veikalus“ santraukų, stenogramų pavidalu. Peržiūrėjus bibliotekų katalogus, nesunku įsitikinti tokių nedidelės apimties verstinių brošiūrų absoliučiu vyravimu iki pat 1957 m., lietuvių autorių pasitaikė vos vienas kitas. 20–30 puslapių brošiūros teikdavo standartizuotus stalininės ideologijos komentarus, pritaikytus vietos sovietų aktyvo („cechų agitatorių“, „kolūkių propagandistų“) poreikiams. Šiems teliko juos įsiminti ir propaguoti „dirbančiųjų masėms“. Panašiai šalį užplūdo 5–10 tūkst. egzempliorių tiražais leidžiama sovietinė verstinė grožinė literatūra – „didžios idėjinės ir meninės reikšmės kūriniai, rodantys kelius socialistinei statybai“²².

Stalino darbų, pasiekusių kiekvieną prosovietinio aktyvo narį prievole studijuoti jo biografiją bei 3–6 dešimtmečių kalbas, straipsnius, aiškinimas nebuvo lengva užduotis eiliniams „bendro pasiruošimo“ ar net vidurinio išsilavinimo neturintiems pokario metų aktyvistams. LKP(b) CK ir rajonų propagandos ir agitacijos skyriai nebuvo patenkinti jų sklaida, nuolat ragino pavaldinius sustiprinti, tobulinti „ideologinį darbą“²³. Dogmatinis šio „darbo“ objektas greičiau diskreditavo sistemą, nei skatino pažinimą, susidomėjimą. Stalininė ideologija iš esmės žlugdė savarankiškai mąstančius rašytojus, dailininkus, mokslininkus. Nors 1961 m. tai buvo pripažinta (pasak Mokslų akademijos viceprezidento Juozo Žiugždos: „Mokslo darbuotojai, žinoma, gerai prisimena, kai ne tik visuomenės moksluose nebuvo galima daryti jokių išvadų ir apibendrinimų, jei tos išvados ir apibendrinimai neišplaukė iš atitinkamų teiginių Stalino darbuose, bet net tokiuose moksluose, kaip fizika, matematika, biologija ir kiti. Visa tai sąlygojo mokslinių tyrimų supaprastinimą ir tuščią citavimą.“²⁴), stalininiai principai vėlesniu

22 *Stalinių premijų 1945–1949 m. laureatų kūriniai*, Kaunas, 1950.

23 N. Puzinovas, Ratelis draugo Stalino biografijai nagrinėti prie Užusalio pirminės partinės organizacijos, *Tarybų Lietuva*, 1949, nr. 280, p. 3; A. Sniečkaus, M. Gedvilo ir kt. kalbos IV LKP CK plenumo 1953 m. balandžio 3 d., *Lietuvos ypatingasis archyvas. LKP dokumentų skyrius* (toliau – *LYA. LKP DS*), f. 1771, ap. 131, b. 175, l. 250–272.

24 J. Žiugždos kalba LKP aktyvo susirinkime 1961 m. lapkričio 17 d., ten pat, ap. 207, b. 39, l. 103.

sovietmečiu nebeišnyko. Atsiribojimas nuo Stalino darbų anaip tol nenutraukė sovietinio mokslo ideologizavimo, privalomų marksizmo-leninizmo autoritetų citatų paieškų.

1953 m. kovas Lietuvos SSR. Stalino liga (apie tai oficialiai pranešta kovo 3 d.) ir mirtis kovo 5 d. prosovietiniame pasaulyje sukėlė asmens kulto apoteozę. Vilnių pasiekus žinioms apie Stalino ligą, LKP CK, berods, nesuskubo imtis kokių nors visuomenės mobilizavimo priemonių. Daugiau duomenų išliko apie kai kurių Lietuvos Bažnyčių reakciją, kurių vadovai pirmieji atsiliepė į šias naujienas. Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinis prie LSSR MT Bronius Pušinis vėliau slaptu raštu informavo savo vadovybę Maskvoje, kad Lietuvos žydų ir sentikių bendruomenių vadovai kovo 4 d. kreipėsi į jį su pasiūlymu melstis „už kuo greitesnį draugo Stalino pasveikimą“. Įgaliotinis pats, matyt, neišmanė, ką tokioje situacijoje daryti, ir minėtiems asmenims patarė elgtis pagal „savo protą ir sąžinę“. Jis pažymėjo, kad nesikreipė nė vienas katalikų vyskupijų vadovas. Maža to, su reikalais į įgaliotinio įstaigą užėjęs Vilniaus arkivyskupijos kancleris Česlovas Krivaitis, laukdamas priėmimo, jo sekretorei pareiškė, kad katalikai „melsis tada, kai drg. Stalinas numirs“, o pačiam įgaliotiniui „apie norą melstis nė neužsiminė“²⁵.

Stalinui mirus, įgaliotinio B. Pušinio nuomone, Katalikų Bažnyčios vadovai elgėsi „labai negražiai“ – tik laidotuvių dieną (veikiausiai paraginti) vyskupas Kazimieras Paltarokas ir kelias vyskupijas valdęs kaunainkas Juozapas Stankevičius pasiuntė užuojautos telegramas SSRS vadovams. Jų turiniu, ypač Paltaroko telegramos*, įgaliotinis nebuvo patenkintas, ši pasirodė jam „tonu ir turiniu labai panaši į amerikiečių

25 Slaptas 1953 m. kovo 7 d. B. Pušinio raštas Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT pirmininkui Ivanui Polianskiui, *Rusijos Federacijos valstybinis archyvas*, f. R 6991, ap. 3, b. 499, l. 1.

* K. Paltaroko telegramos Georgijui Malenkoviui tekstas buvo trumpas: „Mirus Josifui Visarionovičiui Stalinui prisidedu prie tautų sielvarto, o Jums, kaip Mirusiojo įpėdiniui, ir Jūsų Bendražygiams siunčiu linkėjimus“ (ten pat, b. 70, l. 11). Didžiosios Britanijos KP lyderis Harry Pollittas savo užuojautą baigė: „Su brolišku sveikinimu“ (žr.: [Užuojautos telegramos], *Tiesa*, 1953, nr. 57, p. 4).

Kauno miesto gyventojai 1953 03 09 per radiją klausosi gedulo mitingo transliacijos iš Maskvos.
M. Ogajaus nuotr. LCVA.

Stalino prospektas (dabar – Gedimino) Vilniuje
1953 m. kovo mėn. *E. Šiško nuotr., 1953 03 06-07. LCVA.*

[telegramas – R. L.]²⁶. Telšių vyskupiją valdęs kanauninkas Petras Maželis į jvykius visai nereagavo, vėliau teisinosi negavęs nurodymų, kaip būtų turėjęs elgtis²⁷.

Lietuvos stačiatikių ir sentikių cerkvėse laidotuvių dieną 12 val. skambėjo gedulo varpai, laikytos pamaldos, o tų Bažnyčių vadovai visų dvasininkų bei tikinčiųjų vardu pareiškė įgaliotiniui „gilia, nuoširdžią, kupiną ašarų“ užuojautą ir patikino esą perpildyti „karštos meilės jausmo“ mirusiajam ir „Didžiajai Tėvynei Sovietų Sąjungai“ bei sovietų vyriausybei. Per pamaldas cerkvėse tikintiesiems buvo skaitomi specialiai ta proga išleisti asmens kulto retorika persmelkti ganytojų laišakai²⁸. Kitų Lietuvos Bažnyčių,

26 B. Pušinio 1953 m. I ketvirčio informacinė ataskaita I. Polianskiui, M. Gedvilui, A. Sniečkui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 36, l. 17.

27 B. Pušinio 1953 m. I ketvirčio informacinė ataskaita I. Polianskiui, M. Gedvilui, A. Sniečkui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 36, l. 17.

28 Sentikių Aukščiausios tarybos 1953 m. kovo 6, 10 d. raštai įgaliotiniui B. Pušiniui, ten pat, ap. 1, b. 70, l. 12, 15; Sentikių Aukščiausios tarybos 1953 m. kovo 6 d. raštas visiems dvasininkams ir tikintiesiems, ten pat, l. 13; Rusų stačiatikių bažnyčios reikalų tarybos įgaliotinio Vasilijaus Guščino 1953 m. I ketvirčio informacinis pranešimas, LYA. LKP DS, f. 1771, ap. 133, b. 46, l. 233–235. „Prieš mus didis tikslas, prieš

Vilniaus geležinkelio stoties ir aikštės vaizdas 1953 m. kovo mėn. *E. Šiško nuotr., 1953 03 06-07. LCVA.*

Vilniaus geležinkelio stoties aikštėje 1953 03 09 vykęs gedulo mitingas. *E. Šiško nuotr. LCVA.*

išskyrus minėtąsias, vadovai, vargiai ragino tikinčiuosius melstis už mirusį jį. Stačiatikiai ir sentikiai, be abejo, demonstravo pragmatišumą. Lietuvos sentikių bažnytinė vadovybė dar 1948 m. buvo paskelbusi tikintiesiems

■ ■
mus šventa pareiga – išsaugoti visą tą brangų palikimą, kurį mums paliko nemirtingasis Josifas Visarionovičius. Tai padaryti galėsime, jei visi susijungsime stipria meilės mūsų Vyriausybei sąjunga, jei melsimės, kad Josifo Visarionovičiaus dvasia persiimtų jo įpėdiniai, ir jei kiekvienas sąžiningai dirbsime savo poste, savo luome mūsų brangios Tėvynės labui“ – rašė savo ganytojo laiške dvasininkams ir tikintiesiems Lietuvos stačiatikių vyskupas Filaretas (minėtas įgaliotinio V. Guščino 1953 m. I ketvirčio informacinis pranešimas, *LYA. LKP DS*, f. 1771, ap. 133, b. 46, l. 233–235).

pripažįstanti sovietų valdžią Dievo duotąja, o stačiatikių Maskvos patriarhija, po bolševikų perversmo iš esmės sunaikinta, tačiau 1943 m. rugsėjį Stalino politiniais sumetimais atkurta, buvo kontroliuojama ir režimui lojali.

Diktatoriui mirus, visoje Lietuvoje vyko gedulo renginiai. Laidotuvių dieną Vilniaus gatvėse skambėjo gedulinga muzika, gyventojai buvo paraginti rinktis į mingą geležinkelio stoties aikštėje prie reprezentacinio Stalino paminklo. Kaune miestiečiai aikštėse prie garsiakalbių klausėsi, anot spaudos pranešimų, transliacijų „iš mūsų brangiosios sostinės Maskvos“²⁹. Kitur darbovietėse vykstančiuose mitinguose buvo sakomos kalbos („Pasitraukė iš mūsų visų brangiausias žmogus, žmogus, kuriam mes begaliniai dėkingi už laimingą gyvenimą“³⁰), susirinkusiųjų vardu siunčiamos užuojautos telegramos SSKP CK, SSRS MT, SSRS AT Prezidiumui, vienu balsu pasižadama „su dviguba energija“ mokytis ir dirbti, „dar glaudžiau susitelkti apie Stalininį CK ir brangiąją Tarybinę Vyriausybę“³¹. Analogišką telegramą minėtiems adresatams pasiuntė ir LKP CK, LSSR MT bei LSSR AT Prezidiumas³².

Diktatoriaus mirtis sukėlė naują asmens kulto eskalavimo bangą, SSRS ir komunistinio bloko šalyse atsirado dar daugiau jo vardu pavadintų miestų, kitų objektų. Lietuvoje apsiribota sąjunginių laikraščių („Pravdos“, „Izvestijų“) informacijos perspausdinimu, pagal sąjunginį trafaretą skelbti

29 Kauniečių priesaika, *Tiesa*, 1953, nr. 60, p. 2.

30 Kolūkiečių sielvartas, *Tarybinis kelias*, 1953, nr. 30, p. 3.

31 Šiaulių srities Šiaulių rajono kolūkiečių, MTS, tarybinių ūkių darbuotojų ir žemės ūkio specialistų kreipimasis į visus Lietuvos TSR kolūkiečius ir kolūkietes, MTS darbininkus ir žemės ūkio specialistus, *Tarybinis kelias*, 1953, nr. 36, p. 1–2.

32 LKP CK, Lietuvos TSR MT, Lietuvos TSR AT Prezidiumo telegrama TSKP CK, TSRS MT, TSRS AT Prezidiumui, *Tiesa*, 1953, nr. 58, p. 3. „Lietuvių tauta pasiekė savo laisvę ir nepriklausomybę, laimingą gyvenimą Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos, draugo Stalino išmintingo vadovavimo dėka. Iš imperialistinių valstybių pusiau kolonijos Lietuva su broliška rusų tautos pagalba dabar pavirto klestinčia industrine–kolūkine Tarybų respublika. <...> respublikos darbo žmonės kaip akies vyzdį saugos partijos vienybę, stiprins neišardomąją stalininę mūsų šalies tautų draugystę, padvigubins savo energiją kovoje už komunistinės visuomenės sukūrimą“, – rašyta telegramoje.

pranešimai apie „sielvarto sukaustytų“ fabriku darbininkų, kolūkiečių pažadus „dar glaudžiau susitelkti apie Komunistų partiją“ ir prisiimti papildintus įsipareigojimus; taip pat pasirodė stebėtinai daug lietuvių poetų eilių.

Su Stalino mirtimi ir skubotu artimiausio jo bendražygio Lavrentijaus Berijos suėmimu (pastarasis buvo suimtas birželio pabaigoje ir gruodžio mėn. be teismo sušaudytas) asmens kultas SSRS ėmė silpti, Stalino nuotraukos, nuorodos į jo veikalus spaudoje buvo vis retesnės. Senoji retorika atgydavo tik Stalino gimimo ar mirties metinių progomis. Vis dėlto, nepaisant oficialaus garbinimo apraiškų mažėjimo tendencijos, Lietuvoje toliau buvo leidžiami (ir privalomai studijuojami) Stalino raštai, straipsnių vertimai (1954 m. išėjo penki atskirų jo straipsnių ar kalbų leidimai, 1955 m. – du, tarp jų: *Buožijos, kaip klasės, likvidavimo politikos klausimu*, 1956 m. – dar du). Kaip tik 1953 m. pasirodė pirmieji originalūs stalinizmo tezėmis pagrįsti lietuvių mokslininkų tekstai³³. Tad istorikų teiginiai, kad po Stalino mirties jo vardas dingo iš laikraščių vedamųjų, nustota jį cituoti ir pan.³⁴, situaciją gerokai supaprastina.

Asmens kulto socialinė percepcija. Stalinizmo laikotarpio istorijos šaltiniai menkai atspindi, kokį atgarsį asmens kultas turėjo Lietuvos visuomenėje. Vargu ar mitas apie „genialųjį visų laikų vadą ir mokytoją“ čia galėjo atlikti savo tiesioginę funkciją – mobilizuoti mases. Akivaizdu, kad Lietuvos politinei kultūrai visiškai svetimo, negrabiai brukamo asmens kulto propagandinis fonas (padėkos už „pasiturimą gyvenimą“, tautų draugyste pridengtas rusinimas, literatūroje vaizduojamas herojiškas priešinimasis vokiečių okupantams ir t. t.) buvo visiškai atitrūkęs nuo tikrovės. Tai, kas Sovietų Sąjungoje prigijo per stalininį dvidešimtmetį (įpareigojantis SSKP CK oficiozo tonas ir reikiamu momentu pagarsinamas „liaudies balsas“, sovietinių iškilmių scenarijus ir pan.), Lietuvoje buvo pritaikoma skubotai ir paviršutiniškai. Dar svarbiau, kad buvo atsisakyta esminio sistemos ideo-

33 *Lietuvių kalbos ir literatūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje*, sud. J. Žiugžda, Vilnius, 1953.

34 *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2005, p. 399.

loginio įtvirtinimo etapo – sulaužius senąją „buržuazinę“ santvarką, užkirstas kelias „natūralesnei“ politinei bei socialinei raidai, diskusijoms dėl šalies ateities, vietinės kilmės organizacijų veiklai ir pan. T. y. visuomenė, net potencialūs naujojo režimo adeptai, buvo priversti tiesiog prisitaikyti prie „iš viršaus“ nuleistos sistemos elementų ir susitaikyti su savo bejėgiškumu.

Ideologinei indoktrinacijai trūko ir laiko, ir lietuviško turinio. Kitaip nei Lenkijoje ar pačioje Rusijos SFSR, partinis aparatas visiškai atsiribojo nuo bažnytinių struktūrų. Valdžios atstovams vietose pirmiausia rūpėjo fasadinis režimo funkcionavimas: pavyzdžiui, rengtis sovietinėms šventėms paprastai būdavo pradedama teikiant nurodymus aktyvui, saugumo pareigūnams sustiprinti budėjimą, valdžios įstaigų apsaugą. Tokioms šventėms sovietų režimas skyrė ypatingą dėmesį – jos turėjo patvirtinti valdžios legitimumą, parodyti valdžios ryšį su visuomene³⁵. Lietuvoje jos vykdavo be ekscesų, laikraščiai rašydavo apie darbo žmonių „pakilią nuotaiką“, tačiau saugumas fiksavo režimui nemalonius faktus – pro tribūnas einantys studentai, inteligentai, moterys vien „tyla atsiliepdavo“ į aidinčius stalininius lozungus³⁶. Toli gražu ne visi gedėjo Stalino – vietos valdžia jau buvo įvaldžiusi masinių renginių scenarijus, tačiau kai kuriais atvejais įstaigų vadovai neteko pareigų dėl tomis dienomis surengtų pasilinksminimų (kovo 8-osios proga)³⁷.

35 P. Osęka, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, s. 245.

36 Kauno NKGB skyriaus viršininko pulkininko Voroncovo 1946 m. gegužės 4 d. ataskaitinis pranešimas Lietuvos SSR NKGB liaudies komisarui generolui majorui Dmitrijui Jefimovui apie agentūrinių ir operatyvinių priemonių užtikrinant valstybės saugumą rezultatus Kauno mieste švenčiant gegužės 1-ąją, *LJA*, f. K-18, ap. 1, b. 34, l. 61–62. Nežiūrint pastangų, pirmosios sovietinės demonstracijos Lietuvoje praeidavo blankiai, nors vietos valdžia stengdavosi paversti jas reginiu (skambėdavo muzika, šokdavo tautinių šokių kolektyvai, pasirodydavo sportininkai; be vadų portretų, buvo nešami projektuojamų pastatų maketai, „naujo karo kurstytojų“ karikatūros, demonstruojami įvairūs mechanizmai).

37 Raštai A. Sniečkui: Vilniaus 6-ojo vaikų lopšelio tėvų komiteto, 1953 m. kovo 24 d.; Prudiškių invalidų namų išlaikytinių, 1953 m. balandžio 15 d., *LJA. LKP DS*, f. 1771, ap. 146, b. 112, l. 75, 128.

Propaganda, kaip jau minėta, pernelyg akivaizdžiai nutolo nuo realybės ir todėl stokojo indoktrinacijai būtinos įtaigos. Liejant liaupses sovietų valdžiai ir „didžiajam“ Stalinui už „atgautą laisvę“, kolūkinę santvarką ir pan., buvo visiškai nutylima prievartinė sovietizacija, pasipriešinimo režimui mastas, represuotųjų likimas, t. y. kiekvienai šeimai pokariu žinomi ir aktualūs dalykai. Galima numanyti, apie ką mąstydamas žmonės 1949 m. skaitydami laikraščiuose, kad Lietuvoje kolūkiečiai puošia savo namus Stalino portretais, liaudyje neva sklinda vienos senutės sukurta daina apie „lietuvių tautos bičiulį Staliną“³⁸. 1953 m. to nepakako, – oficialioji propaganda jau tvirtino, kad darbininkai bei kolūkiečiai patys kuria ir dainuoja dainas apie „draugo Stalino rūpinimąsi Tarybų Lietuva, kaip Jo vadovaujama suklestėjo mūsų respublika“³⁹. Tarp gyventojų, suprantama, plito antistalininė, anti-sovietinė tautosaka⁴⁰, gandai ir spėlionės apie netikėtų politinių posūkių priežastis (pvz., „buržuazinio išsigimėlio“, „gėdingo tarptautinio imperia- lizmo berno“⁴¹ Berijos sušaudymą).

Pokariu Lietuvoje brutaliai įsitvirtinusios sistemos propagandai būdingas atotrūkis nuo tikrovės ir autentiškos kultūros konteksto. Ji tarsi „peršoko“ nuoseklus visuomenės indoktrinavimo etapą, todėl vėlesniu

38 Ten, kur šeiminkavo Merkys, *Tėvynės balsas*, 1949, nr. 14, p. 3; Daina, pasklidusi po kraštą, ten pat.

39 Didysis Stalinas lietuvių liaudies dainose, *Tiesa*, 1953, nr. 70, p. 2. Ši asmens kulto apraiška mechaniškai buvo perimta iš rytinių regionų, Gruzijos, lietuviškai tokia retorika skambėjo keistokai. Dainų, atspindinčių „darbo žmonių meilę ir dėkingumą J. V. Stalinui“ Lietuvių kalbos ir literatūros instituto tautosakos sektoriaus darbuotojai neva buvo užrašę keliuose rajonuose. Režimo spaudžiami, jie privalėjo rinkti „tarybinę“, „partizaninę bei revoliucinę“ tautosaką, tai daryta į tautosakos rangą keliant saviveiklininkų kūrinis, falsifikuojant rezistencijos kovų dainas (plačiau žr.: K. Aleksynas, „Tarybinės tautosakos“ paieškos 1945–1947 metais, *Tautosakos darbai*, Vilnius, 1992, nr. 1(8), p. 109–118).

40 Ten pat; B. Kerbelytė, *Komunistiniai vadai ir žmonių būsena Lietuvoje užrašytuose anekdotuose*, *Tautosakos darbai*, 2009, nr. 38, p. 260–269.

41 Partijos balsas – liaudies balsas, *Švyturys*, 1953, nr. 14, p. 4; G. Stonys, Rūstus pasmerkimas imperializmo samdiniui, *Naujasis kelias*, 1953, nr. 56, p. 2; Rūstus mechanizatorių balsas, *Tarybinis kelias*, 1953, nr. 150, p. 1, ir kt.

sovietmečiu susidūrė su saviškės ideologijos negaliomis bei „buržuazinio nacionalizmo“ gajumu.

Stalino asmens kulto demontavimas Lietuvos SSR. Šiuolaikinėje istorinėje literatūroje bei publicistikoje dažnai teigiama, kad 1956 m. vasarį N. Chruščiovo XX SSKP suvažiavime perskaitytas pranešimas „Dėl asmens kulto ir jo padarinių įveikimo“ Lietuvoje nebuvo paviėšintas. Nutylėti tokios svarbos dokumento Lietuvos valdžia niekaip negalėjo. Oficialioje ataskaitoje ji informavo SSKP CK, kad tų metų balandžio mėn. pranešimas buvo perskaitytas per Lietuvos radiją (žmonės jo klausėsi prie radijo reproduktorių miestų, rajonų centrų gatvėse)⁴²; birželį jo tekstas buvo išverstas į lietuvių kalbą ir išleistas su žyma „ne spaudai“. Vertimo tekstas išsiuntinėtis visiems miestų bei rajonų LKP komitetams su įpareigojimu organizuoti pranešimo svarstymą pirminių partinių organizacijų, komjaunimo ir „nepartinio aktyvo“ susirinkimuose, prieš tai, suprantama, išklausių instruktažą, kaip vertinti patį pranešimą ir ką atsakyti į galimus klausimus. Didžiųjų miestų partinio aktyvo susirinkimuose apie neordinarines XX SSKP suvažiavimo naujienas kalbėjo pats A. Sniečkus ir kiti LKP sekretoriai – Michailas Afoninas, Vladas Niunka, Borisas Šarkovas⁴³.

Kitaip nei kaimyninėje Lenkijoje ar Vengrijoje, kuriose 1956 m. režimas pastebimai susvyravo ir išsilaikė tik panaudojus prievartą, arba Gruzijoje, kurioje teko malšinti politinius reikalavimus kėlusius demonstrantus, Lietuvos SSR situacija jau buvo visiškai valdoma. N. Chruščiovo pranešimas svarstytas gana sklandžiai – LKP CK archyve esantys dokumentai rodo, kad daugumoje rajonų vietos komunistai, kiti „dirbantieji“ „teisingai suprato“, „karštai pritarė“, „entuziastingai palaikė“ SSKP CK. „Asmens kultas neabejotinai padarė tam tikros žalos, bet tai nepakeitė mūsų socialinės santvarkos,

42 LKP CK II sekretoriaus B. Šarkovo „Informacija apie dirbančiųjų susipažinimą su TSKP CK nutarimu dėl asmens kulto įveikimo ir jo padarinių“, 1956 m. gegužės 7 d., *LYA. LKP DS*, f. 1771, ap. 176, b. 262, l. 80.

43 LKP CK sekretoriaus M. Afonino 1956 m. kovo 17 d. „Informacija apie XX suvažiavimo nutarimų svarstymą respublikos miestų partinio aktyvo susirinkimuose“, ten pat, ap. 176, b. 262, l. 50–55.

neišvedė partijos iš teisingo Lenino nurodyto kelio. Mūsų partija naudojasi liaudies meile, ji stipri, tvirta ir pasitikinčiai veda mūsų šalį į komunizmą⁴⁴, – panašius pasisakymus citavo vietos partinė valdžia savo raštuose LKP CK, pridurdama, kad nebuvo „nesveikų kalbų“, „replikų ar nesveikų klausimų“ ir pan.⁴⁵ Vis dėlto ne visuose susirinkimuose pavyko išvengti klausimų, įvairių nuomonių.

Pirmoji reakcija buvo noras išsiaiškinti, ką daryti su Stalino portretais, paminklais, ar toliau studijuoti jo raštus ir pan. Kai kur komunistai drįso pritaikyti Stalino asmens kulto apraiškų kritiką vietos partiniams ir sovietiniams vadovams, piktingos jų arogancija arba kritikavo sistemos trūkumus – blogą darbų organizavimą, ypač kolūkiuose. Buvo teikiami nepageidautini klausimai aktyvistams, šių apibūdinti „nesveikais“, „tendencingais“ (pvz., kodėl viršijant planus nėra produktų; kodėl apie asmens kultą prabilta tik po Stalino mirties; kodėl SSKP CK politinis biuras leido masiškai žudyti žmones; kur yra tie, kurie kūrė asmens kultą, pvz., Kaganovičius; ar Stalinas lėmė trėmimų iš Lietuvos mastą; ar teisėtos 1945–1950 m. represijos Lietuvoje ir t. t.). Būta ir Stalino gerbėjų įsitikinimo jo genialumu, kalbėta, kad jam valdant padėtis šalyje, aprūpinimas maisto produktais buvęs geresnis⁴⁶.

Neįtikėtinas Stalino (žmonių sąmonėje jis neabejotinai sutapo su pačia sistema) nusikaltimų paviešinimas skatino permainų nuojautą, gan-

44 LKP CK II sekretoriaus B. Šarkovo „Informacija apie dirbančiųjų susipažinimą su TSKP CK nutarimu dėl asmens kulto įveikimo ir jo padarinių“, 1956 m. gegužės 7 d., ten pat, l. 80.

45 LKP Pasvalio rajono komiteto sekretoriaus J. Novikovo 1956 m. balandžio 18 d. slapta informacija LKP CK, ten pat, b. 267, l. 102–103.

46 LKP CK II sekretoriaus B. Šarkovo „Informacija apie dirbančiųjų susipažinimą su TSKP CK nutarimu dėl asmens kulto įveikimo ir jo padarinių“, 1956 m. gegužės 7 d., ten pat, b. 262, l. 80; Vilniaus LKP komiteto sekretoriaus Petro Griškevičiaus 1956 m. gruodžio 12 d. informacija apie Vilniaus partinės organizacijos ataskaitinius rinkinius susirinkimus, ten pat, b. 263, l. 16–19; Kapsuko (dab. Marijampolės) rajono LKP komiteto sekretoriaus Žėčiaus 1956 m. rugpjūčio 10 d. visiškai slapta „Politinė informacija apie TSKP CK nutarimo „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“ svarstymo eigą Kapsuko rajono partinėse organizacijose“, ten pat, b. 267, l. 72; 1956 m. rugpjūčio 6 d. „Informacija apie SSKP CK nutarimo „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“ svarstymą Skaudvilės rajone“, ten pat, l. 113, ir kt.

dus ir „chuliganiškus išpuolius“, nors pastarųjų Lietuvoje daug nebuvo. Pirmasis ir bene didžiausias „išpuolis“ įvyko 1956 m. balandžio mėnesį Klaipėdoje, kai du neblaivūs Leningrado žvejybinio laivo jūrininkai nuvertė ir sudaužė Stalino biustą, stovintį prie dramos teatro pastato. Abu buvo sulaikyti ir neteko laisvės, nors tik metams⁴⁷. Būta ir daugiau incidentų. A. Sniečkus SSKP Centro komitetui, matyt, pateikė apibendrintų pavyzdžių iš skirtingų įstaigų (vieno Vilniaus tresto mechaninių dirbtuvių, Šiaulių darbo jaunimo mokyklos, Kapsuko r. Sasnavos kolūkio ir Vilniaus I tarybinės ligoninės), – ten buvo nukabinti ir suplėšyti, sumindyti Stalino portretai⁴⁸.

„Partinės organizacijos, visuomenės tvarkos organai tokiems ir panašioms veiksmams užkerta kelią“⁴⁹, – patikino A. Sniečkus SSKP CK. Iš pat pradžių LKP CK dėl Stalino asmens kulto pasmerkimo laikėsi rezervuoti. Antai A. Sniečkus pranešime SSKP CK rašė apie „atskirų“ komunistų ir nepartinių (greičiausiai ir savo) nuomonę, esą su N. Chruščiovo pranešimu nederėjo supažindinti „plačiųjų masių, taip išvengiant neteisingų kalbų“⁵⁰. Jis turėjo pripažinti, kad „priešiški elementai šmeižia sovietinę tikrovę“, kečia abejonių visa partijos politika – sklido gandai apie kolūkių paleidimą, reikalauta grąžinti į Lietuvą visus tremtinius⁵¹, Kauno ir Vilniaus gyventojai, ypač jaunimas, atvirai kalbėjo apie būtinybę pakeisti Stalino prospektų pavadinimą⁵².

47 LKP CK sekretoriaus M. Afonino 1956 m. gegužės 7 d. raštas SSKP Centro Komitetui, ten pat, b. 262, l. 65.

48 A. Sniečkaus 1956 m. birželio mėn. [diena nenurodyta] „Informacija apie susipažinimą su draugo Chruščiovo pranešimu „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“ Lietuvos TSR“ SSKP Centro Komitetui, ten pat, l. 94.

49 Ten pat.

50 Ten pat, l. 93.

51 Ten pat.

52 LKP CK II sekretoriaus B. Šarkovo „Informacija apie dirbančiųjų susipažinimą su TSKP CK nutarimu dėl asmens kulto įveikimo ir jo padarinių“, 1956 m. gegužės 7 d., ten pat, l. 84.

Lietuvos valdžia stengėsi iš karto užgniaužti galimų politinių permainų viltis. Su N. Chruščiovo pranešimu partinį aktyvą supažindinę valdžios atstovai nurodydavo neliesti Stalino paminklų ir portretų (tikriausiai būdingi LKP Klaipėdos miesto komiteto sekretoriaus Alfonso Kairelio argumentai, esą Stalinas „daug nusipelnęs partijai ir liaudžiai“, nebuves nusikaltėlis ir žudikas, tik klydęs labai pasitikėdamas Berija)⁵³. Keli komunistai dėl „antipartinių“, „demagoginių“ pasisakymų tomis dienomis buvo pašalinti iš partijos arba apsvarstyti miestų ir rajonų komitetuose⁵⁴, – taip siekta sudrausminti kitus.

Atsidūrę valdžioje Stalino dėka, Lietuvos KP lyderiai neskubėjo jo smerkti. Stalino vardas dar ilgai eksploatuotas laikraščių ir kolūkių pavadinimuose, šmėkščiojo naujausiose poetų knygose⁵⁵ ir istoriniuose tekstuose (pvz., 1957 m. išėjusio straipsnių rinkinio apie revoliucinį judėjimą Lietuvoje asmenvardžių rodyklėje pristatytas kaip „įžymus revoliucionierius ir marksizmo-leninizmo teoretikas“, A. Sniečkus savo tekste neišsiverstė jo nepacitavęs⁵⁶). Asmens kultas buvo demontuojamas iš lėto. Tik po šešerių metų šis vardas galutinai išnyko iš prospektų, laikraščių pavadinimų, iš miestų aikščių buvo pašalintos paskutinės skulptūros ir biustai. Tik tada, kai 1961 m. spalio mėn. 31 d. Stalino palaikai slapčia naktį buvo pašalinti iš mauzoliejaus ir palaidoti šalia Kremliaus sienos, buvo pakeisti centrinių Vilniaus ir Kauno gatvių pavadinimai (Gedimino prospektas Stalino vardu vadintas nuo 1950 m., Laisvės alėja nuo 1946 m.), buvo demontuoti paminklai. Lapkričio mėnesį Lietuvos TSR nebeliko ir paskutinių „Stalino keliu“, „Stalino vėliavos“, „Staliniečio“ vardais pavadintų rajoninių

53 LKP Klaipėdos miesto komiteto sekretoriaus A. Kairelio 1956 m. birželio 2 d. raštas LKP CK „Informacija apie klausimus, užduotus aiškinant drg. Chruščiovo N. S. pranešimą „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių“, ten pat, b. 267, l. 42.

54 Ten pat; LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus Petro Griškevičiaus raštas [be datos, 1956 m.] LKP Centro komitetui, ten pat, l. 3.

55 Žr.: V. Valsiūnienė, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius, 1957 (pasirašyta spaudai 1957 05 14).

56 Žr.: *Revoliucinis judėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1957, p. 13.

laikraščių⁵⁷, analogiškų pavadinimų kolūkių (1959 m. kas antrame Lietuvos SSR rajone vis dar buvo „Stalino keliu“, „Stalino vardo“ kolūkiai; įdomu, kad Vilniaus rajone tuo pačiu metu egzistavo ir „Stalino vardo“, ir jo kultą pasmerkusio „TSKP XX suvažiavimo“ kolūkiai⁵⁸, – tai liudija, kad šis suvažiavimas ne iš karto ėmė sietis su stalinizmo eliminavimu).

Stalino asmens kultas Lietuvoje 1956–1961 m. nunyko „taikiai“, nebandant kritiškiau vertinti režimo palikimą, juo labiau nebuvo kalbama apie nusikaltimų įvardijimą, pasmerkimą, aukų reabilitavimą. Asmens kultui buvo leista tiesiog „užsimiršti“. Tai lėmė ne vien SSKP politinė linija (visoje SSRS stengtasi blokuoti bolševikų režimo „revizionizmą“), bet ir Lietuvos KP vadovų pozicija. Kairuoliškai Lietuvos KP vadovybei, subrendusiai prieš Antrąjį pasaulinį karą, stalininis politinis kursas buvo priimtinas, kaip ir „socializmo sąlygomis aštrėjančios klasių kovos“ ideologija, forsuoto socialinės struktūros laužymo politika, susijusi su represijomis. „Atšilimo“ tendencijoms Lietuvos SSR vadovybė ilgai priešinosi, pavyzdžiui, iki 1957 m. stabdė represuotųjų grįžimą į Lietuvą (iš tremties vietų išvykus kitų tautybių žmonėms lietuviai sudarė beveik trečdalį visų SSRS tremtinių); kitaip nei Rusijoje, faktai apie represijas, tremtį, aukas Lietuvoje nepateko nei į grožinę, nei į istorinę lietuvių literatūrą⁵⁹.

Stalininio režimo nusikaltimų – represijų masto, „perlenkimų“ – atskleidimas ir aukų masinis reabilitavimas būtų buvęs pražūtingas LSSR valdaniajam elitui, tiesiogiai susijusiam su trėmimais, žiauriais partizaninio karo slopinimo metodais. Suabejojus Staliną šlovinusių poetų indėliu į naujausią sovietinę poeziją, šis žanras būtų buvęs apskritai sužlugdytas, sukompromituoti žymiausi (ir įtaigiausi) kūrėjai, taip pat – prarasti kultūriniai režimo ramsčiai. Ironiška, bet Stalino asmens kultas Lietuvos SSR buvo oficialiai

57 Jų iki 1961 m. pabaigos buvo užsilikę bent šeši – Pasvalio, Kupiškio, Rietavo, Kovarsko, Raseinių ir Kretingos rajonų vietos LKP ir vykdomųjų komitetų laikraščiai.

58 1959 m. Lietuvos teritorinis–administracinis suskirstymas. Prieiga per internetą: <http://lt.wikipedia.org/wiki/S%C4%85ra%C5%A1as:Vilniaus_rajono_administraciniai_subjektai_1959_m.> [žiūrėta 2013-05-24].

59 V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 138, 139, 140–141.

pasmerktas „tarp savųjų“ – didžiausią imlumą stalininei ideologijai pokariu demonstruojančių asmenų pasisakymais uždaruose aktyvo posėdžiuose. Savame rate jie patys, politinis elitas, pasijuto persekiojimų auka(!)⁶⁰. Tokia strategija esmingai padėjo stalininėje epochoje iškilusiems Lietuvos SSR vadovams išsaugoti savo postus ir be didesnių sukrėtimų pereiti į naują sovietinės sistemos evoliucijos etapą.

IŠVADOS

Lietuva stalinizmo metais buvo nauja SSRS periferija, visose srityse skubiai perimanti centro „patyrimą“, forsuoti artėjanti prie valstybės, kuri dalimi tapo, politinių bei socialinių standartų. Dėl LKP negausumo ir specifinės sudėties (vyravo atvykę kitataučiai), visiškai patikimų kadru ir laiko stokos stalininio „mokymo“ klaida Lietuvoje neįgijo „nacionalinės“ specifikos – propagandininkų praktines reikmes tenkino trumpi iš rusų kalbos versti adaptuoti ideologiniai tekstai, o svarbiausias epochos dėmuo – Stalino asmens kultas – taip pat reiškėsi Sovietų Sąjungoje vešniais pavaldais ir standartizuotomis meninėmis formomis, išskyrus originalų lietuvių poetų indėlį. Pastarųjų visas būrys – kai kurie, matyt, „iš širdies“, kiti ne be

60 A. Venclova, TSKP XX suvažiavimas ir mūsų literatūros uždaviniai, *Pergalė*, 1957, nr. 2, p. 86–103; LKP CK narių A. Randakevičiaus, J. Žiugždos kalbos LKP aktyvo susirinkime 1961 m. lapkričio 17 d., *LYA. LKP DS*, f. 1771, ap. 207, b. 39, l. 8–116. 1961 m. lapkritį vykusiame LKP aktyvo susirinkime kalbėdamas apie SSKP XXII suvažiavimą (jame buvo nutarta pašalinti Stalino palaikus iš mauzoliejiaus) A. Sniečkus asmens kulto padarinius Lietuvoje siejo su LKP nuostoliais, kuriuos ji patyrė 1937–1938 m. represavus SSRS gyvenusius lietuvius komunistus ir uždarius lietuvišką komunistinę periodiką, karo metais pašalinus iš partijos vokiečių okupuotoje teritorijoje likusius komunistus. Berijos veiklą jis tapatino su LKP vadovaujančių darbuotojų persekiojimu (rinkęs apie juos kompromituojančią medžiagą) ir neįvardytų „Berijos agentų“, „Berijos avantiūristų“ veikla pokario metais. Panašiai kalbėjo Lietuvos SSR Valstybės saugumo komiteto pirmininkas Alfonsas Randakevičius, pasak kurio, pokariu „į valstybės saugumo organus prasiskverbę liaudies priešų Berijos priglauti karjeristai ir pataikūnai apsunkino ir taip sudėtingą padėtį, vertė sąžiningus komunistus – valstybės saugumo darbuotojus – pažeisti socialistinį teisėtumą“; tik sąžiningų „partinių žmonių“ iš MGB dėka buvęs užkirstas kelias „liaudies priešų“ paieškoms tarp Lietuvos SSR vadovų ir neleistos masinės represijos „triuškinant pagrindį“.

stipraus spaudimo „duoti tarybinės poezijos“ – pokariu spausdino asmens kulto retorika persmelktas eiles.

Situacija po Stalino mirties ir jo asmens kulto pasmerkimo XX SSKP suvažiavime sovietinės Lietuvos vadovams buvo labai neparanki, jie anaip tol neturėjo intereso peržiūrėti savo nesenus politinius sprendimus. Tad iki pat 1961 m. lapkričio (Stalino palaikų pašalinimo iš mauzoliejaus) iniciatyvos atsisakyti viešų šio kulto apraiškų likučių (nukabinti portretus bei demontuoti paminklus, keisti sovietinės periodikos, prospektų, kolūkių pavadinimus ir pan.) buvo slopinamos. Toks lėtas savaiminis stalinizmo nykimas (vengiant pačios sistemos kritikos, „trūkumų“ viešinimo) padėjo nuslopinti visuomenės lūkesčius, išsaugojo režimo stabilumą, davė laiko suprasti sistemos evoliucijos kryptį. Tokia situacija, be kita ko, demonstruoja, kad partinis Lietuvos SSR elitas nebuvo pasirengęs permainoms, iki paskutinio momento tapatinosi su stalininiu palikimu.

Visuomenės reakcija į galimus politinius pokyčius po 1956 m. liudija, kad pokario represijos davė vaisių – padėtis Lietuvos SSR jau buvo kontroliuojama, didesnių „ekscesų“ išvengta. Tačiau, antra vertus, Lietuvos visuomenės abejingumas SSRS ateičiai rodytų, kad ji nebuvo persiėmusi sovietine ideologija, sovietiniu patriotizmu. Pokariu Lietuvoje brutaliai įsitvirtinusi stalininė sistema tarsi „peršoko“ nuoseklus visuomenės indoktrinavimo etapą, nauji „posūkiai“ priimti kaip sistemos kasdienybė. Todėl vėlesniu sovietmečiu valdžia susidūrė su saviškės ideologijos negaliomis bei „buržuazinio nacionalizmo“ gajumu.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

ALEKSYNAS, Kostas. „Tarybinės tautosakos“ paieškos 1945–1947 metais. *Tautosakos darbai*, 1992, nr. 1 (8), p. 109–118.

ANTANAČIČIŪTĖ, Rasa. Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m. *Menotyra*, 2009, t. 16, nr. 3/4, p. 150–169.

ČEPAITIENĖ, Rasa. „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Vilniaus ir Minsko atvejai. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki*

Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje. Vilnius, 2011, p. 171–224.

JANKAUSKIENĖ, Inga. Asmenybės kultas, tarybinė liaudis ir kūrėjas–kompozitorius. Pokario metų muzikinė spauda. *Kultūrologija*, 2007, nr. 15, p. 273–305.

KERBELYTĖ, Bronislava. Komunistiniai vadai ir žmonių būseną Lietuvoje užrašytuose anekdotuose. *Tautosakos darbai*, 2009, nr. 38, p. 260–269.

KUPIECKI, Robert, „*Natchnienie milionów*“. *Kult J. Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa, 1999.

Lietuva 1940–1990, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 399 p.

MONTEFIORE, Simon Sebag. *Stalinus: raudonojo caro dvaras*, Vilnius, 2011. 891 p.

OŚĘKA, Piotr. *Rytuaty stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*. Warszawa, 2007. 264 s.

POCIUS, Mindaugas. Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 1 (3), p. 115–120.

PUKINSKAITĖ, Jurga. Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2 (16), p. 124–144.

STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1 (15), p. 43–67.

TININIS, Vytautas. *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai*, Vilnius, 2009. 522 p.

TININIS, Vytautas. *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, 284 p.

VISKANTA, Edvardas. Lietuvių tarybinės poezijos įkvėpimo šaltinis. *Tarybų Lietuva*, 1949, nr. 302, p. 2.

ДЭВЛИН, Джудит. Миф о Сталине: развитие культа. *Труды «Русской Антропологической школы»*: Вып. 6. М.: РГГУ, 2009, с. 213–240. [Žiūrėta 2013 m. birželio 18 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.ec-dejavu.net/s-2/Stalin.html>>.

КИП, Джон; Литвин, Алтер. *Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография*. Москва, 2009. 328 с.

ТАКЕР, Роберт. *Сталин. История и личность*. Москва, 2007. 878 с.

ЭННКЕР, Бенно. Культ вождя как социокультурный проект сталинской эпохи. In *История сталинизма: итоги и проблемы изучения*. Материалы международной конференции, Москва, 2011, с. 433–450.

**THE ADAPTATION AND DISMANTLING OF
THE STALIN'S CULT OF PERSONALITY IN
LITHUANIA (1944–1961)**

The article is concerned with the dissemination of the Stalinist official ideology in Soviet Lithuania in 1944–1957, the manifestations and impact of the personality cult of Stalin on society, and the causes of its late dismantling. In the Stalinist years Lithuania was a new periphery of the USSR that lost no time in taking over the centre “experience” in all spheres, forcibly moved closer to political and social standards of the state whose part it became. Due to the scanty membership of the LCP and the short time period Stalinist ideology proliferation did not acquire “national” specific – propagandists’ practical needs were satisfied by short ideological texts translated from Russian and adapted, while the Stalin personality cult, the main component of the period, was also expressed by images flourishing in the Soviet Union and standardized forms, except the original contribution of Lithuanian poets.

At the beginning of 1956 the Stalin cult was officially denounced in the USSR, in Soviet Lithuania it was falling into decline slowly and “peacefully”, not publicising the crimes committed by the Stalinist system. Respect for this name was expressed until November 1961, i. e., only the removal of Stalin’s mummy from the mausoleum in Moscow finally signalled to the leadership of Soviet Lithuania that at last it was necessary to change the names of kolkhozes, streets and newspapers, and to dismantle monuments. Such slow disappearance of the Stalin cult (avoiding criticism of the system itself and not publicising its “shortcomings”) helped to suppress public hopes, preserved the regime’s stability, and gave time to grasp the direction of the evolution of the system.

Slight public interest in future political changes after 1956 shows that the post-war reprisals bore fruit – the situation in Soviet Lithuania was

controlled and larger “excesses” were avoided. On the other hand the indifference of Lithuanian society for the future of the SSSR demonstrated that it was not permeated by Soviet ideology and Soviet patriotism. The Stalinist system that was brutally enforced as though “jumped” over the consequent stage of the public indoctrination therefore during later Soviet time it was faced with the weaknesses of its own ideology and the vitality of “bourgeois nationalism”.